

Van Waterloo tot Uruzgan

De militaire identiteit van Nederland

Terugkijkend op de laatste anderhalve eeuw denken Nederlanders meestal direct aan neutraliteit, ethiek, openheid en recht boven macht. Maar vergeten zij daarbij hun militaire verleden niet? Net als grotere machten toonde Nederland in tijden van crisis duidelijk zijn militaire reflexen. Dit militaire element van de Nederlandse nationale identiteit is een onontkoombaar feit. Als dat onderkend zou worden, zou dat kunnen leiden tot een beter begrip van de militaire realiteit. Een benadering vanuit cultuur-historisch perspectief kan waardevolle inzichten opleveren over de Nederlandse militaire identiteit en ons huidige optreden in Uruzgan.

*Prof. dr. W. Klinkert**

Oratie uitgesproken aan de Universiteit van Amsterdam op 6 juni 2008

Vandaag is het 6 juni. De verleiding een militair-historische oratie te wijden aan die grote militaire gebeurtenis van op de dag af 64 jaar geleden is dan ook erg groot. Met *Overlord*, de invasie op de Normandische stranden, begon de bevrijding van West-Europa. Spectaculaire militaire operaties als deze figureren vanzelfsprekend prominent in een vakgebied als militaire geschiedenis. In het geval van Normandië zou het verhaal dan niet alleen gaan over de feitelijke gevechtshandelingen, maar ook over het zeer innovatieve karakter van de planning en de technische vernieuwingen die er aan vooraf gingen. Bovendien is het niet moeilijk een aantrekkelijke dosis spanning, actie en ambities van grote ego's in het verhaal te verweven. Voeg hier nog wat botsende wensen en belangen van krijgsmacht delen en een vervaarlijke vijand aan toe en u heeft militaire geschiedenis in optima forma. Deze verleiding heb ik echter kunnen weerstaan, want vandaag

wil ik laten zien dat het vak een grotere rol te spelen heeft dan alleen gevechtshandelingen analyseren.

Daarom stel ik de wellicht minder voor de hand liggende vraag: wat deed de Nederlandse krijgsmacht op die historische zesde juni 1944? Immers, ook de bevrijding van Nederlands grondgebied zou uiteindelijk op die invasie moeten volgen. Wel, die Nederlandse inbreng was bijzonder gering: een paar schepen, afgezonken om als golfbreker te dienen en twee kanonneerboden, dat was alles. Van vechtende eenheden was geen sprake. De Prinses Irene Brigade kwam pas zes weken later in Frankrijk aan land en had meer een politiek-symbolische dan een militair-operationele waarde.

Past dit eigenlijk niet erg goed in ons beeld van Nederland als non-militaire natie? Het Nederlandse zelfbeeld wordt al zeker anderhalve eeuw bepaald door beklemtoning van tolerantie, openheid, recht boven macht en vrijheid. Militaire elementen vinden hierin geen plaats. We kennen geen militaire heldenverering en nauwelijks een zichtbare militaire presentie in de openbare ruimte en in onze cultuuruitingen

* De auteur is hoogleraar militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en universitair hoofddocent militaire geschiedenis aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA. In het najaar verschijnt bij de Amsterdam University Press een langere, ruim geannoteerde versie van deze oratie.

in woord en beeld speelt het militaire slechts een marginale rol. We zijn, zo lijkt het, tevreden met de betiteling non-militair, en we zijn daar wellicht nog wel een beetje trots op.

Veel feiten ondersteunen en verklaren dit non-militaire karakter. Vanaf het moment dat de net heropgerichte Nederlandse krijgsmacht huiswaarts keerde na de campagne tegen Napoleon, bijna twee eeuwen geleden, heeft ze alleen tijdens de opstand der Belgen en in de meidagen van 1940 moeten optreden. Negenennegentig procent van bijna twee eeuwen Nederlandse geschiedenis was er dus wel een krijgsmacht, maar hield deze zich niet bezig met haar *core business*, vechten. En de 1 procent van de tijd dat die krijgsmacht in het veld trad voor de landsverdediging, resulteerde dat de eerste keer in de afscheiding van België en de tweede keer in een traumatisch snelle nederlaag. Na de capitulatie van mei 1940 was er geen sprake meer van een eigen Nederlandse krijgsmacht. De bevrijding van 1944-1945 was een Geallieerde aangelegenheid met een symbolische Nederlandse bijdrage en vooral veel Nederlandse burgerslachtoffers. Tijdens de Koude Oorlog hoefde de krijgsmacht evenmin het vuur te openen tegen een vijand.

Naast het vreedzame bestaan van de krijgsmacht kunnen we wijzen op het door en door defensieve karakter van de Nederlandse militaire ambities. Na de acceptatie van de Belgische afscheiding hoefden leger en vloot geen territoriale verlangens in Europa meer te ondersteunen, want die waren er niet. Er waren wel commerciële belangen, en die waren het best gediend met vrede. Bovendien beklemtoonde de Nederlandse elite nadrukkelijk juridische elementen om in het Europese statenbestel overeind te blijven. De zelfgekozen neutraliteit kreeg in de loop van de negentiende eeuw zelfs het imago van volkenrechtelijke en ethische superioriteit, althans, in de eigen Nederlandse ogen. Eigenbelang en ideële motieven van juri-

FOTO AVDD

'Een non-militair zelfbeeld, maar wel degelijk een militair verleden' (Optreden van leden van de Vereniging Historische Militaria)

dische aard konden gemakkelijk hand in hand gaan. Bovendien kon dit teruggevoerd worden op een heldhaftig verleden waarin handelsgeest en het recht, in de persoon van Hugo de Groot, de grootheid van Nederland aan de wereld toonden.¹

Ik durf hier de stelling aan dat dit dominante en voor de meeste Nederlanders aantrekkelijke zelfbeeld een enigszins scheve afspiegeling van de Nederlandse geschiedenis oplevert omdat Nederland ook, ondanks dat non-militaire zelfbeeld, wel degelijk een militair verleden heeft.

Vooraf in perioden van crisis zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, in de late jaren dertig en de vroege jaren van de Koude Oorlog, maar niet alleen dan, blijkt Nederland reflexen te vertonen die het op militair gebied doen lijken op een grote mogendheid. Die reflexen konden krach-

1 Een overzicht van dit Nederlandse denken bieden P. Malcontent en F. Baudet met 'The Dutchman's burden' in: B. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2003) blz. 69-104 en W. van Noort en R. Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie* (Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2006).

tig zijn omdat in tijden van rust oorlogsvoorbereiding plaatsvond. In die voorbereiding onderscheidde Nederland zich niet wezenlijk van de grote continentale staten en dat was een bewuste keuze. Die keuze, hoe defensief ook ingekleed, staat dus haaks op het idealistische zelfbeeld, te meer omdat er ook alternatieven mogelijk waren, waarop ik zal terugkomen.

Wat betekende oorlogsvoorbereiding in continentale zin? Dan ging het om training van dienstplichtigen in kazernes, het bestaan van een wapenindustrie, de aanpassing van de nationale infrastructuur voor verdedigingsdoeleinden, het bestaan van een professioneel officierskorps gestructureerd en getraind naar

dergenoemde verschijnselen, trad hier geweld door de Nederlandse krijgsmacht wel nadrukkelijk naar buiten. Noch dit feit, noch de perioden van heftig debat over militair optreden in de koloniën hebben echter permanente sporen achtergelaten in ons nationale zelfbeeld. Het huidige expeditionaire optreden brengt dit aspect van ons verleden overigens wel weer verrassend dichtbij. Ik kom hier nog op terug.

De oorlogsvoorbereiding, hoezeer ook onder de oppervlakte, vormde in crisisperioden de basis waarop een verrassende militarisering van de samenleving kon optreden – of althans pogingen daartoe ondernomen konden worden. Via wetgeving die diep kon ingrijpen in persoonlijke vrijheden en via oorlogsvoorbereiding van economische, industriële en militaire aard liet Nederland dan een kant van zichzelf zien die veel meer leek op het handelen zoals grote oorlogvoerende mogendheden dan op de handelwijze van een kleine, neutrale, vredelievende, zich op juridische regels baserende staat. Tijdelijk kon blijkbaar het gewenste zelfbeeld terzijde geschoven worden, om na de crisis met evenveel – of zelfs meer – enthousiasme weer beleden te worden. Deze paradox geeft de militair-historicus een spannend onderzoeksveld, over een land dat nauwelijks gevechtservaring opdeed maar wel twee eeuwen, met inzet van veel mensen en geld, getracht heeft op een turbulent continent overeind te blijven.

De militair-historicus kan zich dan afvragen waarom de rol van het militaire element, dat er in de harde internationale werkelijkheid nu eenmaal is en waaraan Nederland zich in crisisperioden niet onttrok, zo onderbelicht is gebleven. Ook kan hij de graag geclaimde uniciteit van Nederland als ethische mogendheid ter discussie stellen. Het blijft immers een vreemde spagaat: Nederland wil geen kleine mogendheid zijn, maar ook geen grote met de bijbehorende traditionele machtspolitiek. Als Nederland dan toch de internationale arena ingetrokken wordt en zijn militaire reflexen toont, kan het uiteindelijk noch op basis van niet-militaire waarden respect afdwingen en zijn belangen verdedigen, noch meespelen met het machtsspel van de groten. We zien dit in 1831 als de

De militair-historicus kan zich afvragen waarom het militaire element zo onderbelicht is gebleven

Duits model en om de planning van de inzet van militaire middelen door een Generale Staf. Bovendien ging het om een legerorganisatie die in structuur en bewapening min of meer een kopie was van de continentale legers en waarmee een leger te velde gebracht kon worden dat zich voorbreidde op bondgenootschappelijke oorlogvoering in defensieve en offensieve zin. Bijna twee eeuwen, tot het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw, is dit ons militaire fundament geweest, daarmee de traditie van zowel Napoleon als Helmuth von Moltke, de architect van het negentiende-eeuwse Duitse leger, volgende.

Op nog een andere wijze is ook van voorbereiding te spreken, en dat is het discours over hoe Nederland zich in een mogelijke oorlog idealiter zou moeten gedragen. Voortdurend is er een kleine groep politici, militairen en intellectuelen geweest die in woord en geschrift aanpassingen in de samenleving bepleitte die tot een succesvollere uitkomst in een mogelijk komende oorlog zouden moeten leiden.

Ten slotte is er onze gewelddadige koloniale traditie, die Nederland ook gemeen had met de grote mogendheden. In tegenstelling tot de eer-

koning te velde trekt tegen de Belgen, we zien het in Srebrenica waar Nederland zich onvoldoende realiseerde welke krachten loskomen in een brute burgeroorlog. En juist nu we missies in den vreemde ondernemen in het hoogste geweldsspectrum en militair optreden een grotere maatschappelijke relevantie heeft gekregen dan sinds lange tijd het geval was, is onvoldoende besef en kennis van militair optreden en de eigen dynamiek die militaire conflicten kunnen ontwikkelen ongewenst, zelfs potentieel gevaarlijk.

Onbegrip over wat wel en niet verwacht kan worden van de inzet van bepaalde militaire middelen kan leiden tot foute beslissingen en kan, in uiterste consequentie, mensenlevens kosten. We moeten dus dat militaire element uit onze nationale identiteit erkennen en benoemen en daarin kan de militair-historicus een rol spelen, zeker als hij de moderne, cultuur-historische benadering kiest en bereid is over de grenzen heen te kijken.

De alternatieve legervorm: het volksleger

Ik zal dit illustreren aan de hand van ten eerste het debat over legervorming en ten tweede de crisismaatregelen van de jaren 1914-1918, de Eerste Wereldoorlog. Zo kunnen we het probleem van de bovengenoemde spagaat beter begrijpen en vanuit cultuur-historisch perspectief een antwoord geven op de vraag waarom succes in het Nederlandse militaire optreden meestal zo precair was.

Oorlogsvoorbereiding in typisch negentiende-eeuwse, continentaal-Europese stijl is tot het einde van de Koude Oorlog een belangrijk aspect van het Nederlandse militaire verleden geweest. Het was het leidende idee van het defensiebeleid. Maar er waren alternatieven, die grotendeels papieren constructies bleven, idealen zo u wilt, maar die daarom niet van minder belang zijn omdat ze deel uitmaken van onze identiteit in culturele zin en aan de vorming daarvan hebben meegewerkt. Ik doel hier niet in eerste instantie op het meest radicale alternatief, pacifisme, dat weliswaar altijd aanwezig is geweest maar marginaal is geble-

ven, maar ik doel op het alternatief dat onder de moeilijk exact te definiëren term 'volksleger' deel van onze geschiedenis heeft uitgemaakt.

Laat ik die alternatieve optie wat nader toelichten. Pleidooien voor dit volksleger klonken al vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw. Liberale officieren en politici beijverden zich toen voor een bredere verankering van de taak van de landsverdediging onder de bevolking. De krijgsmacht die zij voorstonden was defensief van karakter en moest de typische eigenschappen van het Nederlandse volk weerspiegelen. Het moest een leger zijn doordrongen van burgerlijk-militaire waarden, gebaseerd op korte, maar wel regelmatige, lokaal georganiseerde militaire oefening, onder leiding van dienstplichtig kader met zo min mogelijk beroepsmilitairen en zonder de langdurige militaire oefening in kazernes. Beide laatst genoemde verschijnselen achtten de aanhangers van het volksleger namelijk verderfelijke on-Nederlandse – lees: Duitse – voorbeelden van militarisme. Het volksleger kon bovendien geen militair offensief op enige schaal van betekenis ondernemen en die mogelijkheid was in de bestaande legerorganisatie nooit geheel uitgesloten. Het volksleger maakte van Nederland daarom een onaantrekkelijke alliantiepartner voor welke van de omringende mogendheden dan ook en was zodoende een ideale uiting van de afkeer van Europese machtspolitiek. De voorstanders beschouwden het militaire element in de samenleving bovendien in samenhang met opvoeding thuis, sport en lichamelijke oefening in de schoolperiode, ingekaderd in een mentale weerbaarheidcultus gebaseerd op de typische negentiende-eeuwse mannelijke waarden.

Het volksleger behelsde in feite een liberale vorm van militarisering van de samenleving en dat is een breder, Europees verschijnsel. Vooral Duitse historici hebben dit verschijnsel van liberaal militarisme onderzocht. Zij constateerden dat de liberale burgerij in de loop van de negentiende eeuw in verscheidene Europese landen streefde naar een prominente plaats voor mannelijke deugden en naar een krachtige verdediging van de eigen staat, in zeer natio-

nalistische termen. De ideale burger was geen kosmopoliet, maar een nationale burger, doordrenkt van idealen van mannelijkheid en weerbaarheid. Dit burgerlijk militarisme kwam van onder op en was gericht op het in vreedstijd voorbereiden van de burgerij op een komende oorlog. In dit kader wordt veel van wat de liberale voorstanders van het volksleger in Nederland voorstonden, duidelijker en minder uniek.²

De volkslegerdiscussie vormde onderdeel van een bredere culturele constructie van de ideale nationale staat, die als het om de defensie ging, geen gespletenheid door verzuiling of politiek gekibbel kende en vrij was van socialistische invloed. De verschillen van inzicht tussen de voorstanders van dit volksleger waren desondanks erg groot en dat was tevens hun zwakte. Sommigen schoten door tot ronkende sociaal-darwinistische retoriek, maar de idee dat van een groter aantal militair getrainden niet alleen een militair nut, maar ook een groter maatschappelijk nut uitging, deelden zij allen. Termen voor het leger als ‘één der middelen van volksopvoeding’³ en ‘oefenschool in deugden’,⁴ of ‘het leger is een der beste vakantiekolonien, een uitmuntend gezondheidsoord, waar men lichamelijk gehard en tot een weerbaar staatsburger wordt opgevoed’,⁵ illustreren dit. De voorstanders van het volksleger roerden zich veelvuldig in het politieke en maatschappelijke debat, maar konden door hun interne verdeeldheid en politieke minderheidspositie slechts op beperkte schaal invloed uitoefenen op de defensiewetgeving. Hun idee dat niet een beperkt aantal ingelote dienstplichtigen, maar

COLLECTIE IISG

Allen Weerbaar, één van de kanalen voor het propageren van een volksleger

een zo groot mogelijk deel van de mannelijke leden van de samenleving de last van defensie moest dragen, maakte wel perioden van enige populariteit door, zoals tijdens de Boerenoorlog en Eerste Wereldoorlog.⁶

De cultureel-historische benadering

We zien dus dat Nederland enerzijds een traditionele oorlogsvoorbereiding kende, naar continentaal-Europees model, maar anderzijds discussie kende over alternatieve inrichtingen van de defensie, die vooral beklemtoonden dat de gekozen oorlogsvoorbereiding on-Nederlands was. Dat deze niet goed paste bij het karakter van de Nederlandse bevolking en zelfs schadelijk was, omdat de kans dat Nederland meegesleurd zou worden in een Europese oorlog er groter door werd. Dit maatschappelijke defensiedebat is, in cultureel-historische zin, ook deel van ons militair verleden. Anders geformuleerd: het militaire element is een deel van de identiteit van de natie in culturele zin.

2 Chr. Jansen, *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert: ein internationaler Vergleich* (Essen, Klartext 2004) blz. 10 ev.; en J. Vogel, *Nationen im Gleichschritt. Der Kult der 'Nation in Waffen' in Deutschland und Frankreich, 1871-1914* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997).

3 P.B. Bruin, 'Persoonlijke dienstplicht of plaatsvervangin' in: *De Gids* 1889 II, (Haarlem, 1889), blz. 433.

4 ABDC Een woord tot het volk in zake persoonlijke dienstplicht (Ouderkerk aan den Amstel, 1891) blz. 19.

5 Van der Leij, directeur van een Rijkskweekschool voor onderwijzers in *Allen Weerbaar*, 23 juni 1915.

6 W. Klinkert, 'The salutary yoke of discipline' in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (red.) *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam, 1993) blz. 17-38; en W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag, Sectie Militaire Geschiedenis, 1992).

Als we militair denken en militair handelen zo benaderen, kan interdisciplinair en internationaal vergelijkend uitgevoerd onderzoek heel vruchtbaar zijn. Er zijn inmiddels in de militaire geschiedschrijving grote vorderingen geboekt, in het bijzonder in relatie tot de Eerste Wereldoorlog. Ik wijs hier op de groep Franse en Britse historici, verenigd rond het *Historial* van Péronne, symbolisch gelegen in het gebied van de Sommeslag van 1916. Zij spreken van *culture de guerre* of *war culture*.⁷ Deze benadering kan over de immateriële zaken gaan die direct aan oorlogvoering verbonden zijn zoals beleving van rouw, enthousiasme voor de strijd, mentale verwerking van massale verliezen en verwoesting, de bereidheid tot extreem geweld over te gaan, de rol van religie in oorlog, veranderingen in gender-verhoudingen, de mentaliteit van loopgraafsoldaten of krijgsgevangenen, enzovoort.

Maar de Péronne-benadering is breder dan alleen mentaliteiten of culturele constructies. Ze heeft overzichten opgeleverd van de Eerste Wereldoorlog waarin enerzijds gevechtshandelingen en anderzijds de ideëenwereld en sociale omstandigheden van de frontsoldaat, de effecten op het thuisfront in economische maar ook mentale zin, de verwerking van het oorlogsleed en de oorlog als nationale beleving beschreven worden. Dit is geen marginalisering van de militaire geschiedenis, maar een erkenning van het feit dat militair optreden in al zijn aspecten plaatsvindt in een culturele context. In die wisselwerking moet verrijking voor alle partijen de uitkomst zijn. Maar deze culturele benadering kan nog een stap breder gemaakt worden zonder haar essentie te verliezen. Ook landen die geen concrete oorlogshandelingen ervaren hebben, hebben in culturele zin wel de effecten meebeleeft. In deze zin is de periode 1914-1918 ook voor hen vormend geweest. Dan kunnen ook staten zoals Nederland in dit onderzoek betrokken worden.

Recent zien we zeer omvangrijke interdisciplinaire onderzoeksprojecten naar bijvoorbeeld de effecten van de oorlog op het leven in grote steden als Parijs, Londen en Berlijn. Hierin wordt elk mogelijk effect dat de oorlogssituatie

op deze steden had, materieel en immaterieel, geanalyseerd.⁸ De vraag dringt zich als vanzelf op: waarom niet Amsterdam? Deze stad leed gedurende de neutraliteitsjaren onder voedseltekorten, kende vrij omvangrijke oproeren, kende rijkgeschakeerde media van de uitgesproken pro-Engelse *Telegraaf* tot het extreem linkse verzet tegen de vermeende militarisering en er was een rijk kunstenaarsleven dat extra impulsen kreeg door de komst van buitenlandse kunstenaars. De oorlog was bovendien nooit ver weg. De militaire autoriteiten poogden

Benadering van militair denken en handelen vanuit cultuur-historisch perspectief kan het onderzoek verbreden

de pers onder controle te krijgen en drongen er op aan de stad onder militair gezag te plaatsen, zoals dat gebeurde met de Rotterdamse haven. En welk effect hadden de vluchtelingen, de militairen in de straten en de massaprotesten tegen de voedselschaarste op de Amsterdamers? Speelden er angstbeelden over een mogelijke betrokkenheid in de oorlog? Over bombardementen? Over een belegering van de stad om deze uit te hongeren?

Deze vragen kan ik nu niet beantwoorden. Wel kan ik aan de hand van andere voorbeelden uit de mobilisatiejaren aantonen welk een periode van grote spanning die Eerste Wereldoorlog voor Nederland is geweest. De lange duur en de ongekende intensiteit en omvang van het conflict hadden hun doorwerking. Juist deze periode leent zich daarom uitstekend om te tonen hoe die militaire reflexen, waar ik eerder over sprak, er in de praktijk uitzagen. Dan zien we hoe ver de politieke en militaire elite bereid was te gaan in de militarisering van Nederland, zelfs zonder aan de strijd deel te nemen. En dan zien we ook hoe Nederland reageerde als een mogendheid die in de traditie van Napoleon

7 Antoinette Becker, Stéphane Audoin Rouzeau, Jay Winter, John Horne en anderen.

8 Jay Winter en Jean-Louis Robert *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919, Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* (No. 2) 1999. Zie ook R. Chickering *The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914-1918* (Cambridge, Cambridge University Press, 2007).

en Von Moltke stond, maar dit niet tot het uiterste voerde.

De Eerste Wereldoorlog: burgerlijke dienstplicht

Een bijzonder initiatief kwam in 1917. Het betrof de invoering van burgerlijke dienstplicht. Het was een opmerkelijk wetsvoorstel dat de inzet voor de oorlogvoering behelsde van de totale mannelijke bevolking en de ongehuwde vrouwen. Deze inzet was in beginsel vrijwillig, maar de wet voorzag ook in dwang. Zo kon de regering beschikken over bijna het gehele bevolkingspotentieel en dat in tijden van spanning inzetten in die economische of dienstverlenende sectoren waar ze dat nodig achtte. In oorlogstijd gingen de bevoegdheden nog veel verder en was de inzet een zaak van de minister van Oorlog.⁹ Dit voorstel kwam twee jaar na de invoering van een wet die het aantal mannen dat een militaire training ontving hoger dan ooit te voren opvoerde. In 1918 zou Nederland een half miljoen opgeleide soldaten hebben, op een bevolking van iets meer dan zes miljoen.

Het idee van burgerlijke dienstplicht was voortgekomen uit de onvrede bij de regering en de legerleiding over de stakingen die in den lande plaatsvonden zoals in de havens, onder schippers en in de Limburgse kolenmijnen.¹⁰ De Memorie van Toelichting gaf de ambitie duidelijk weer: 'De ervaring van de laatste jaren heeft geleerd, dat de oorlog niet meer een strijd is van legers maar van volkeren. Het land, dat in oorlog verkeert, kan niet volstaan met de uitbreiding, verzorging, uitrusting, volmaking van zijne weermacht; het heeft de gansche volkskracht te organiseren en aan de verdediging dienstbaar te maken'.¹¹ De regering wees op vergelijkbare wetgeving, zowel in oorlogvoerende als neutrale staten. In al deze gevallen ging het er om de staat een krachtig wapen

tegen stakingen te geven en de productie van alles wat voor de landsverdediging noodzakelijk was te garanderen.

De Nederlandse pers kreeg in oktober 1917 lucht van het wetsvoorstel en het duurde niet lang of de verbrokkelde extreme linkerszijde, links van de SDAP, kwam in het geweer. Deze aantasting van het hard bevochten stakingsrecht van de arbeiders en deze sluitsteen op het gebouw van het militarisme waaraan de Nederlandse elite huns inziens al decennia werkte, was ontoelaatbaar. In zeer krijgshaftige taal, met militarisme als meest gebezigde term, protesteerden vakorganisaties en kleine extreem-linkse politieke partijen tegen dit voorstel. De sociaal-democraten hielden hun kruut droog tot de parlementaire behandeling. In april 1918 bood de regering het wetsontwerp aan de

Onder: Leden van de Landstorm poseren met hun wapens bij de Stormschool Waalsdorp, mobilisatie 1914-1918

FOTO NIMH

9 Nationaal Archief, Archief ministerraad 1917 inv. nr. 147.

10 Opperbevelhebber C.J. Snijders pleitte voor de burgerlijke dienstplicht in een brief aan minister De Jonge van 29 juni 1917 naar aanleiding van stakingen in de Limburgse mijnen. Zie: I. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam, Aksant, 2002) blz. 178.

11 *Tweede Kamer, 1917-1918, Memorie van Toelichting wetsontwerp nr. 373.*

Kamer aan. Minister van Oorlog B.C. de Jonge verdedigde het als een uitvloeisel van de ernstige tijden en van de vorm die oorlogvoering nu had aangenomen. De minister verklaarde dat in de toekomst samenhang tussen militaire en burgerlijke arbeid een noodzakelijke voorwaarde was voor oorlogvoering.¹² Na die aanbieding gingen de protesten van linkerkzijde door, versterkt door de vrouwenbeweging. Zo stond het congres van de vereniging voor vrouwenkiesrecht, dat in juli 1918 in Utrecht plaatsvond, bijna volledig in het teken van dit wetsvoorstel. Onder leiding van Aletta Jacobs wezen de meeste vrouwen het voorstel af.

De verhoging van het aantal militair getrainden en de burgerlijke dienstplicht van 1917-1918 leidden tot een heftig maatschappelijk debat waarin zowel sporen van de oude volkslegerdiscussie terug te vinden zijn als elementen die een antwoord probeerden te vinden op de verwarrende en heftige indrukken van de Eerste

Wereldoorlog. Van regeringszijde kunnen beide voorstellen gezien worden als voortzetting van het bestaande beleid van imitatie van de continentale mogendheden. Die weg, die decennia eerder was ingeslagen en die een professioneel militair apparaat tot gevolg had gehad, leidde daarom bijna als vanzelf tot zulke maatregelen. Maar de kracht was niet zo groot als in vele continentale landen. Blijkbaar was de traditionele oppositie – die van het volksleger-alternatief – nog niet dood en werd de urgentie niet in die mate gevoeld als de regering hoopte. De uitkomst was dus geen kopie van de grote mogendheden, de intenties wel. De nieuwe regering-Ruijs de Beerenbrouck die in september aantrad, schoof het voorstel voor burgerlijke dienstplicht weer van tafel. Was het toch een brug te ver geweest voor Nederland of had het er mee te maken dat de stakingen en de oorlogsdreiging, die in het voorjaar van 1918 op hun hevigst waren geweest, waren verminderd? Het is in elk geval een voorbeeld van een halt houden bij voorstellen van vergaande militarisering. Het blijft speculatie of Nederland in geval van oorlog die grens wel gepasseerd zou zijn.

Laat ik nog twee voorbeelden geven, die passen in een internationale historische discussie, in dit geval over het begrip *total mobilisation*.¹³ Het betreft de oprichting van het Munitiebureau in juni 1915 en een initiatief van de Academie van Wetenschappen uit november 1917. In beide staat de koppeling tussen defensie, industrie en wetenschap centraal. Hoe moeten we dit rijmen met het Nederlandse non-militaire zelfbeeld?

Eerste Wereldoorlog: het militair-industrieel-wetenschappelijk netwerk

Het Munitiebureau was het antwoord van de regering op de dreigende tekorten aan wapens en munitie, gezien het karakter van de oorlog zoals deze zich in 1915 aan het westfront ontwikkelde. In dat bureau kwam een interessante groep mensen bij elkaar. Voorzitter was de

12 *Handelingen Tweede Kamer*, MvA bij de begroting voor Oorlog voor 1918, 11 december 1917, ook in zitting van de Tweede Kamer 5 februari 1918, blz. 1226.

13 De term is afkomstig van Ernst Jünger, *Die totale Mobilmachung* (Berlijn 1930).

Delftse hoogleraar mechanica L.A. van Roijen, een hoogleraar met zeer nauwe banden met defensie. Hij was oud-artillerieofficier. De andere leden waren gekozen op basis van hun kennis op wapentechnologisch gebied en vanwege hun relaties met de wetenschappelijke wereld en de grote ondernemers. Dit bureau ontwikkelde zich gedurende de mobilisatiejaren tot hét centrale orgaan voor de regeling van wapen- en munitieproductie, voor wapentechnische innovatie en voor relaties met de wetenschappelijke wereld en de industrie.¹⁴ Al in 1915 was duidelijk dat de massale vraag naar wapens en munitie, zou de oorlog ook Nederland bereiken, nooit door de bestaande Nederlandse wapenindustrie vervuld zou kunnen worden. De opgave waarvoor de Nederlandse regering stond, was niet wezenlijk anders dan die van de oorlogvoerenden. De tekortschietende productiecapaciteit was een algemeen Europees probleem. Het is dus niet vreemd dat de Nederlandse regering de oplossing zocht in een wijze die ook over de grenzen werd beproefd: gecentraliseerde aansturing en planning.

Het karakter van de oorlog was ook door de Nederlandse regering en legerleiding begrepen. Het was duidelijk dat vanaf dat moment verhoging van de wapen- en munitieproductie door de inschakeling van het particuliere bedrijfsleven en technische innovatie vereist waren en dat dat niet kon binnen de bestaande militaire infrastructuur. Het Munitiebureau moest contact leggen met grote metaalindustrieën als Werkspoor in Amsterdam, Braat in Delft en Rotterdam, De Muinck Keizer in Utrecht enzovoort, maar het moest ook buitenlandse bronnen aanboren. Vertegenwoordigers van het bureau reisden naar de Verenigde Staten en de Scandinavische landen en creëerden een netwerk van agenten die aankopen voor de Nederlandse regering bij de oorlogvoerenden konden voorbereiden.

De successen kwamen niet snel, de materie bleek taai, maar stap voor stap boekte het

bureau wel vooruitgang, zodanig dat in 1918, ten opzichte van 1914, een kwantitatieve en kwalitatieve prestatie was geleverd. Maar de hoeveelheden waren nog te gering om een oorlog als aan het westfront zelfstandig enige tijd vol te houden. Werkspoor en De Muinck Keizer fabriceerden granaten en vliegtuigbommen; Braat construeerde mortieren en allerlei wagens voor de logistieke transporten en de metaalfabriek van Van Heijst in Den Haag maakte stalen helmen en mortieren. Chemische fabrieken en hoogleraren chemie ontwikkelden gasmaskers en offensieve gifgassen. Uit de Verenigde Staten kwamen Colt mitrailleurs, uit Denemarken luchtdoelmitrailleurs, uit Zweden houwtijers en uit Duitsland en Frankrijk vliegtuigen.

Meer nog dan de daadwerkelijke resultaten zijn de achterliggende ideeën van de leden van dit bureau van belang. Ze zetten een beweging in gang van streven naar een tot op zekere hoogte onafhankelijke Nederlandse wapenproductie. Dat was voor 1914 ondenkbaar geweest. En, als andere breuk, zorgden zij voor een wetenschappelijk – militair – commercieel netwerk in Nederland. Dat was een nieuw fenomeen. Een andere, maar wel verwante vorm van samenwerking initieerde de Nobelprijswinnaar H. Lorentz. In november 1917 stelde deze wetenschapper de oprichting voor van een ‘organisatie van wetenschappelijke krachten’ en hij benaderde premier P. Cort van der Linden. Deze nam het idee over en gaf de Koninklijke Academie voor Wetenschappen een maand later opdracht te komen tot een bundeling van wetenschappelijke en economische kennis. Nu Nederland steeds meer op zichzelf was teruggeworpen, moesten door samenwerking ‘volkswelvaart en weerbaarheid’ worden verhoogd. Lorentz en P. Zeeman, ook een Nobelprijswinnaar, stelden een commissie van ondernemers en wetenschappers samen, onderverdeeld naar specialisme. Zeeman vergeleek het idee met research-instituten in de Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk. De Delftse chemicus S. Hoogewerff kwam met Lorentz en Zeeman in het hoofdbestuur. Voor de subcommissies chemie en munitie benaderden zij respectievelijk de hoogleraren G. Hondius Boldingh uit Amsterdam en P. van Rom-

14 H. Andriessen en P. Pierik, *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918*, dl. 14 (Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2007) blz. 240-290.

burgh uit Utrecht, beiden nauw verbonden aan de Nederlandse militaire innovatie. Voordat hieruit een werkelijk gezaghebbend orgaan kon groeien, was de oorlog ten einde en daarna vielen alle werkzaamheden stil. Formeel bleef Lorentz' initiatief nog wel in leven, maar feitelijk betekende het weinig meer.

Wat er bleef was een kleinschalige wetenschappelijke infrastructuur die defensie met het bedrijfsleven verbond. Het duidelijkst zien we dit terug in de oprichting van TNO in 1930. Daarin zaten zowel elementen van Lorentz' initiatief als van het Munitiebureau. Deze bundeling van krachten is tot de dag van vandaag aanwezig.¹⁵

Het internationale debat: total mobilisation

Plaatsing in een internationaal kader van op het eerste gezicht Nederlandse fenomenen leidt tot meer inzicht. Het geeft ons meer houvast bij het vaststellen van de Nederlandse militaire identiteit. Het Munitiebureau en Lorentz' initiatief passen in een historisch wetenschappelijk debat dat bovendien onderdeel is van de cultuur-historische benadering, namelijk dat over total mobilisation. De Amerikaanse historicus Roger Chickering gebruikt dit begrip voor de oorlogvoerende maatschappijen waarin steeds meer activiteiten uit het civiele domein ingezet worden voor militaire doeleinden.¹⁶ Een belangrijk onderdeel daarvan is de nauwe samenwerking tussen wetenschap, industrie en defensie. In kwaliteit en kwantiteit waren ook de oorlogvoerende legerorganisaties niet in staat een oorlog zonder deze externe partners te voeren.

Het gaat te ver ook in Nederland van total mobilisation te spreken, maar de processen die bij de oorlogvoerenden hieraan ten grondslag lagen, waren voor een deel ook herkenbaar in de Nederlandse reactie. In elk geval brak in de jaren 1914-1918 bij een aantal ondernemers, politici en militairen het besef door dat Nederland over een groter eigen potentieel in de zin van wapenproductie en kennis over wapenontwikkeling zou moeten beschikken om de bijna onoverkomelijke moeilijkheden van

de mobilisatiejaren voor een volgende keer te voorkomen. Maar de initiatieven op dit gebied beperkten zich tot een crisisperiode met hoge urgentie. Het verdwijnen van een direct aanwijsbare veiligheids crisis leidde snel tot stagnatie en desinteresse.

Chickering kwam tot zijn analyse van total mobilisation in het kader van een mede door hem tussen 1997 en 2003 gepubliceerde reeks vernieuwende studies over *total war*.¹⁷ Deze reeks bundels heeft veel kennis opgeleverd over de oorlogvoering vanaf het midden van de negentiende eeuw tot en met de Tweede Wereldoorlog. Het zijn zeer multidisciplinaire studies die onze kennis over moderne, groot-schalige oorlogvoering en de steeds groeiende interactie en vervagende scheidslijn tussen het militaire en het civiele domein uitermate hebben verdiept. De neutrale landen komen in deze bundels echter karig aan bod. En hoewel we moeten erkennen dat de benaming 'totaal'

Plaatsing in een internationaal kader of debat geeft houvast bij het vaststellen van de Nederlandse militaire identiteit

voor de ontwikkeling in Nederland ongepast is – het ontbreken van oorlogsdeelname is daarvoor te essentieel – zijn er wel parallellen met de oorlogvoerenden, zoals ik aangaf. Een plaats in dit debat verdienen de neutrale landen zeker. En hier zien we dan hetzelfde als bij de Péronne-historici en de internationale geschiedschrijving over liberaal nationalisme. Voor niet vechtende staten heeft men een blinde vlek, terwijl vanuit die staten zelf, zoals Nederland, het onderzoek kenmerken van navelstaren vertoont.

15 J. Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie 1870-1970* (Amsterdam, Aksant, 2001) blz. 34 en 37. In de jaren vijftig activeerde de regering de Commissie voor Algemene Verdedigingsvoorbereiding. Zie ook G. de Vries, *Neutraliteit en bewapening*, doctoraalscriptie Nijmegen 1993 en de studie van M. Bakker, *Weerbaarheid als economisch vraagstuk*, niet uitgegeven, UvA 2008.

16 R. Chickering *Great war, total war. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918* (Cambridge, Cambridge University Press, 2000) blz. 8-11.

17 De term is afkomstig van de Franse publicist Léon Daudet, die in 1918 *La guerre totale* publiceerde.

De Nederlandse wetenschappelijke en industriële elite was gedurende de mobilisatie dus zonder aarzelen bereid zijn krachten te geven voor militaire innovatie en productie. Bovendien trachtte de overheid greep te krijgen op deze processen. Dit past bijna naadloos in de ontwikkelingen bij de oorlogvoerenden, maar in Nederland was er geen oorlog voor nodig, de dreiging alleen was al genoeg. Nederland was dus niet uniek in Europa. Niet wetend of het wel of niet bij een groot Europees conflict betrokken zou raken, bereidde het zich er wel op voor. Die voorbereiding op zichzelf zegt veel over de Nederlandse samenleving en toekomstverwachtingen. Het is in dit verband ook van belang Nederland naast landen als Denemarken en Zwitserland te leggen.

De Nederlandse militaire identiteit

Wat leren ons verschijnselen als oorlogsvoorbereiding, het volksleger en de crisismaatregelen van de Eerste Wereldoorlog? In de eerste plaats dat naast het dominante non-militaire Nederlandse zelfbeeld een militaire werkelijkheid bestaat die ook onze identiteit voor een deel bepaald heeft. De wijze waarop Nederland zichzelf de laatste anderhalve eeuw graag presenteerde – en die we verinnerlijkt hebben – heeft het zicht op dit militaire aspect ten onrechte vertroebeld. In crisisperiodes zoals de Eerste Wereldoorlog, eind jaren dertig en momenten in de Koude Oorlog gedroeg Nederland zich niet zo wezenlijk anders dan de staten waartegen de juristen en politici zich zo graag afzetten. Dan was er van de unieke Nederlandse rol weinig meer over. Dan toonde ook Nederland dat het aspecten van ‘totale oorlog’ in huis had. Dan kreeg dat stille proces van oorlogsvoorbereiding zijn maatschappelijke relevantie. Dan waren we een staat die op het Europese continent poogde te overleven. Of de keuze om dit overleven in een vorm te gieten die een verkleinde afspiegeling was van wat de grote mogendheden deden, nu de meest verstandige is geweest, is moeilijk te beantwoorden. Het verloop van de gevechten in mei 1940 doet het ergste vrezen, maar de Nederlandse beleidsbepalende elite heeft nooit werkelijk een alternatieve defensieinrichting overwogen. Waarom

FOTON/WH

Nederland de keuze heeft gemaakt zijn landverdediging zo in te richten is een vraag die ook cultureel-historisch beantwoord zou kunnen worden, evenals de vraag waarom enig alternatief, zoals van het volksleger, nooit kans maakte.

Deze vraag is te meer van belang omdat de voorbeelden die ik noemde ook aantoonde dat er grenzen zaten aan wat in Nederland kon. Hier toont zich mijns inziens de spagaat van een kleine mogendheid die dat niet wil zijn. Die beperkingen liggen in de materiële mogelijkheden, maar ook in culturele factoren als opvattingen over oorlogvoering. Onmogelijk is te bepalen hoe anders deze culturele factoren geweest zouden zijn als Nederland meer met de realiteit van de oorlog in aanraking was geweest.

*Nederlandse en republikeinse militairen markeren
gezamenlijk de status-quo lijn, Indonesië 1947/1948*

organisatie zelf en de gevechten die zij voert onderzoeksobject en kan de militaire geschiedenis daarin haar expertise bij uitstek laten gelden. Maar, ik zei het al eerder, militair denken en handelen zijn ook cultuuruitingen en studie daarvan levert belangrijke bijdragen aan de kennis over onze identiteit zoals deze historisch vorm heeft gekregen.

Is hiermee het verhaal van onze militaire identiteit in kaart gebracht? Ik denk het niet, omdat mijns inziens een wezenlijke cesuur ligt na het einde van de Koude Oorlog. Dit zou wel eens de belangrijkste breuk in onze Nederlandse militaire cultuur kunnen zijn sinds het ontstaan van de Nederlandse staat. Een breuk in onze militaire cultuur. En zou deze in staat zijn, op termijn, ons dominante zelfbeeld te laten veranderen? Het lijkt mij nog te vroeg hierover een uitspraak te doen. Wat kunnen we wel vaststellen?

De realiteit van het militaire geweld ontbrak weliswaar voor 99 procent van de tijd in Europa, maar dat gold zeker niet voor de koloniën. Dat is een andere lijn in onze militaire geschiedenis, een andere maar wel van ons. Het gewelddadig optreden daar, uitgevoerd door beroepsmilitairen – op de politionele acties na – heeft zelden enige weerslag gevonden in het Nederlandse zelfbeeld.¹⁸ Nu was over het algemeen de belangstelling voor de Oost in het moederland niet bijzonder groot. De militaire desinteresse past daar wel in, zij het dat namen als Van Heutsz en Spoor wel een langdurige weerklank hebben gevonden. Maar desondanks blijft de oogst van anderhalve eeuw strijd in de Oost als het gaat om het beklijven van elementen van een militaire cultuur verrassend gering. Het gebeurde ver weg, er waren geen dienstplichtigen bij betrokken en in de twintigste eeuw bedekte de mantel van de ethische politiek het militaire geweld. Die mantel bracht ook militair optreden in de Oost binnen

Betrekken we de militaire aspecten nadrukkelijker bij de Nederlandse identiteit, dan komt de uniciteit daarvan onder zekere druk, vooral als we de verschijnselen die ik noemde in internationale historiografische debatten plaatsen. Dat ik hierbij zoveel nadruk legde op de Eerste Wereldoorlog komt door de vruchtbare inkadering van militaire geschiedenis in de cultuurhistorische benadering als het gaat over onderzoek naar deze voor Europa zo cruciale jaren. Deze internationale debatten, die zich vooral in de voormalige oorlogvoerende staten afspelen, kunnen – en mijns inzien moeten – ook de kleine, neutrale landen gaan bevatten. Vechten is voor dit onderzoek geen voorwaarde. Mijn visie is dat militaire geschiedenis, beoefend in een modern, cultuur-historisch kader, zijn ziel niet verliest. Vanzelfsprekend blijft de militaire

18 G. Oostindie, 'Kossmanns kwal' in: *Academische boekengids* 68, mei 2008, blz. 19.

het gewenste nationale zelfbeeld. Leven we nog met deze erfenis?

Met het einde van de Koude Oorlog is in Nederland tevens een einde gekomen aan een militair verleden dat gekoppeld was aan de verdediging van het eigen territoir en aan een leger gebaseerd op dienstplicht. Dit was een fundamentele breuk. De eeuwenoude en allesbepalende rol die de krijgsmacht legitimeerde, namelijk klassieke landsverdediging, is sinds een tiental jaren volledig verdwenen.¹⁹ We hebben definitief afscheid genomen van landsverdediging in het Napoleontisch-Moltkiaanse voorbeeld en alle daarbij horende discours en voorbereidingen.

Anderzijds is er een opmerkelijke opleving van de maatschappelijke relevantie van de krijgsmacht te constateren. De post-Koude Oorlog periode heeft zonder dat we ons dat goed realiseren de gewelddadige, koloniale lijn in ons militair verleden weer naar voren gehaald. Nu in de vorm van expeditionair optreden, maar nog steeds door beroepsmilitairen, ver van huis. In die zin hebben we het idee niet verlaten dat we toch nog, in de woorden van Voorhoeve, een ‘middelgrote mogendheid in zakformaat’ zijn.²⁰ De Atjeh-oorlog is nu veel relevanter voor het optreden in Uruzgan dan alle Europese militaire discours over de landsverdediging van de afgelopen tweehonderd jaar. Maar ons zelfbeeld tast dit niet aan. Dit expeditionair militair optreden vindt immers plaats in een door de VN of een andere internationale organisatie gesanctioneerd kader en past zo moeiteloos in het aantrekkelijke beeld van Nederland als bringer van internationaal recht en orde, als steunpilaar van mensenrechten. We schuiven de ‘harde’ militaire aspecten naar de achtergrond en dat gebeurt zelfs als de krijgsmacht daadwerkelijk bij gevechtsacties betrokken is. Er gaat een mantel overheen van juridische en ethische elementen, min of meer vergelijkbaar met de ethische politiek in Nederlands-Indië.

Ze zijn tot elkaar veroordeeld zonder elkaar te kennen: ons dominante ethische zelfbeeld en onze militaire traditie. In Europa is landsverdediging als aanjager van het militaire element in onze cultuur verdwenen. We hebben het inge-ruild voor de koloniale militaire traditie, die we lange tijd hebben genegeerd en die nu noodzakelijk is geworden om onze oude idealen van recht en menselijkheid kracht bij te zetten. Dat daarbij te weinig inzicht over de wezenlijke aard van militair optreden aanwezig is kan leiden tot falen waarbij slachtoffers vallen. Dit is mijns inziens de erfenis van een zelfbeeld van anderhalve eeuw, dat zich nooit heeft verstaan met de militaire realiteit. Het verklaart politieke compromissen als die over de Uruzgan-missie, die voorbij gaan aan de wezenlijke aard van dergelijke conflicten. Een cultuur-historische benadering, die aangeeft hoe en waarom de perceptie van militair optreden in Nederland haar huidige vorm heeft gekregen, zou wel eens heel heilzaam kunnen zijn. ■

19 In de Grondwet (art. 97) en de Defensienota van 2000 wordt de bescherming van het grondgebied nog als eerste taak van de krijgsmacht genoemd; dit is tot op heden onveranderd. Kijken we naar de praktijk en de inhoud van de ministeriële nota *Nieuw evenwicht, nieuwe ontwikkelingen. Naar een toekomstbestendige krijgsmacht* (2006) dan blijkt dat aan landsverdediging in klassieke zin nauwelijks nog inhoud wordt gegeven.

20 *Internationale Spectator* 45, 2 (1991) blz. 54.